

УДК 141.7 : 342

ЛОКАЛІЗАЦІЯ ҐЕНЕЗИ ФЕНОМЕНУ НАЦІЇ В РАМКАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ХРИСТІЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

ТАРАС МОШОВСЬКИЙ,

*аспірант кафедри філософії**Державного університету інформатики і штучного інтелекту, м. Донецьк*

У статті автор показує, що головний суспільний феномен модерну – нація – є органічним продуктом християнської Європи. Вона постала на її інтелектуальних та культурних засадах. Поза культурні межі Європи концепт нації експортувався як готовий продукт, приклад для наслідування соціального устрою метрополій їхніми колоніями. Отже, нація є ментальним продуктом «made in Europe» та «made by Europe».

Ключові слова: нація, європейська культура, традиція, національна історія.

Постановка проблеми. Об'єктом презентованої розвідки є, мабуть, найбільш популярний об'єкт соціальної філософії останніх двох сотень років – нація. Утім, незважаючи на величезну та, безумовно, плідну традицію націоналістичних студій, природа нації лишається каменем спотикання при спробах досягнути теоретичного консенсусу в академічному середовищі. Зважаючи на принциповість питання, воно постійно повинно знаходитися в полі уваги дослідників.

Аналіз досліджень і публікацій і формулювання мети статті. Позаєвропейські нації потрапляли в поле зору таких метрів, як Б. Андерсон та представники англійської школи «Past and Present» (П. Морґан, Т. Рейнджер, Г. Кон), згуртованої навколо постаті Е. Гобсбаума. Р. Арон та Е. Дж. Сміт торкаються природи позаєвропейських націй у власних класичних студіях. На українському інтелектуальному ґрунті проблема європейськості нації стоїть у одному ряду з проблемою визначення культурної і цивілізаційної належності українства і розробляється у роботах з більш широкою проблематикою, що належать перу Г. Касьянова, О. Забужко, В. Лісового та інших. Однак, на жаль, питання про культурне коріння нації в чистому вигляді не було предметом наукової уваги. Запорукою, першим кроком до інтерсуб'єктивної згоди в цьому питанні є визначеність культурного поля, в якому нація постала до життя, де розвинулась у домінуючий для Нового часу суспільний феномен. Ця культурна локалізація надалі зумовлювала динаміку розвитку нації, спроба визначення культурних меж, у рамках яких постала нація, є головною метою поданої статті.

Виклад основного матеріалу. Існування – це завжди існування у, як мінімум, чотиривимірному світі, де класичні X, Y, Z уособлюють просторові межі буття, а вісь T є віссю часу, однак, коли йдеться

про існування умоглядних феноменів у нашому випадку – концепції модерної нації, то площина їхніх пошуків мусить зміщуватись із суто географічних чи то фізичних, матеріальних площин у царину духу, тієї самої ментальності. Інакше кажучи, існування феноменів обмежене не простором, а швидше мисленням. Тобто, коли ми говоримо про локалізацію певного соціального феномена, то йдеться не стільки про фізичну обмеженість його існування в просторі, скільки про культурні кордони його екзистенції. Нація – це той феномен, що органічно визрів у межах європейської культурної системи з її античними та християнськими підвалинами. Органічно визріла нація саме на європейському ґрунті й пізніше прищеплювались на інші культурні основи. «Віднесення до Європи, далі, точно так визначається не географічною, а культурною рисою: ідеться про тип культури, який, хоча й бере початок у Європі, однак вже в ХХ столітті набуває глобального значення всюди, де в результаті європейської експансії автохтонні традиційні культури інших регіонів світу більшою або меншою мірою посувають модернізм по-європейськи», – слушно пише У. Матц [5]. У цьому сенсі межі Європи є достатньо рухомими, подібно до того, як і межі її регіонів: Скандинавії, Центральної Європи або Середземномор'я [7].

Формування націй відбувається у Європі та екпортується за її вузькі межі, як і багато інших інтелектуальних винаходів, із часом, коли колонізовані території Африки або Азії починають «переймати» або копіювати європейський штаб життя. Таке копіювання потрібне народам для того, аби бути «цивілізованими», що в перекладі означало «бути схожими на європейців». Очевидно, що Новий Світ, перманентно перебуваючи в царині впливів Європи, достатньо швидко інкорпорує до власних культур концепти «національного», проте все ж пізніше, ніж то

№ 4 (95) червень 2009 р.

відбувалося в Старому Світі (можливо, винятком є Північна Америка).

Нація є плодом християнського світу, що довгий час був локалізований у межах Європейського континенту. Сам процес виокремлення себе з-поміж собі подібних – то лише процес етногенезу, й автор не має підстав, аби спростовувати повсюдність цього процесу. Але саме трансформація етносу в націю відбувається через осягнення власної виключної ролі у світі, а це потребує усвідомлення єдності світу, вимагає наявності Універсуму замість універсумів. Таке усвідомлення стає можливим лише в рамках християнської культури (Авраамічної традиції), що плідно розвивалась на теренах Європи, де по тому, як месійність Боголюдини стала реальністю, з'явилися аспірації спільнот, що позиціонували себе як богонатхненне, знаряддя у десниці Божій. Тим паче стає очевидним, що існування богообраного Ізраїля обірвалося. До речі, саме через непослух Господу й зречення Сина його єдинородного, обіцяного Мошеаха.

Перетлумачуючи вищенаведену тезу на секулярну мову, нація стає нацією, коли виходить на арену світової історії, бо саме тоді й перетворюється з біоетнічної маси (термін Д. Донцова, та можливо, Л. Гумільова) на актора історії світу. Європейські нації робили це через цілепокладання власного існування кризь єдино можливою призму, призму християнської онтології, аксіології та власне історії. Позаєвропейські нації втягувались в історичний процес через приналежність до сфери дій власних метрополій, тобто опосередковано. Інакше кажучи, якщо європейські нації виходили на історичну сцену самостійно, то інших на цю сцену виводили за руку, хоча часто за їх власним бажанням, (більш наочним поясненням є, можливо, порівняння із царини ботаніки: ананас, завдяки новим технологіям можна вирощувати й на півночі Європи, проте його й сьогодні важко називати питомо європейською рослиною. Так і нації в певний період пересаджувались на інший ґрунт, приживались, проте не ставали автохтонними феноменами).

Часом таке втягування в систему координат відбувалося фактично насильницькими засобами (див. дослідження Б. Кона по Індії [4], Б. Андерсона по Філіппінах [1], Т. Рейнджерса по Африці [6]). М'ясо історії Індостану клали на англійські ґратки для грилю, а вже потім шукали їй місце на мангалі єдиної світової історії, історії Єдиного Універсуму, а не на вогні одного з універсумів. Саме після такого смаження історія Індостану перетворилася на історію Індії, так само як і культура, література тощо. Прикметні зауваження Б. Кона про те, як індійська історія та концепт єдиної Індії було створено англійським колоніальним урядом уже в останній третині XIX століття. [4, с. 213, 215]. Важко заперечувати подібну ж ситуацію з Китаєм. Доволі слушно писав із цього приводу класик радянської етнології Л. Гумільов, що китайці – то не аналог італійців або шведів, а, швидше, семантично «китаєць» подібне слову європеєць.

Навіть дослідники, які не поділяють тези про європейське походження феномену нації, часто кладуть в основу націогенезу суто європейські феномени: капіталістичний спосіб виробництва (економічний чинник), реформаційний рух (релігійний фактор) або парламентаризм (фактор політичний).

Відтак, бачимо наочну локалізацію першочергового ареалу націогенезу в рамках Старого Світу. Такі концептуальні тенденції варті уваги й з інших причин, базові для національної екзистенції поняття є продуктом європейської ментальної діяльності. Зокрема, спільна історія з'являється в межах європейської культури, коли історія вибирається в шати християнської еклезіології, учення про єдність ойкумени в тілі Христовім – церкві. І лише пізніше, завдяки боротьбі за санкціонування всієї тотальності сакральньо-секулярних процесів (боротьба за інвеституру), партикуляризується на ґрунті етнічно-національному.

На сході та південному сході континенту, у православному світі, еклезіологія взагалі набирає форм автокефальності та автономності, проте майже повсюдно лишає в собі елементи феномену «єдності в Христі» через концепції Трьох Римів (чи то в Москві, чи то в Бухаресті, чи то в Белграді, чи то деінде). Таким чином, самий релігійний каркас національних рухів виокремлював нації з-поміж собі подібних, проте все ж лишав той потяг до універсальності, що й робило можливим співіснування з іншими подібними утвореннями.

Власне нації, що сформувались органічно, без зовнішнього впливу й оформились у те, що отримало в традиції націєтворення назву етнічної нації із чітким набором спільних органічних чинників: спільного походження, кривної спорідненості. Ті ж нації, що утворювались через зовнішнє утручання в етнічний процес, отримали назву політичних, що свідчить про штучність, привнесеність їхньої спільності. Так, індійські території *de facto* постали перед очима англійців розпорощеними та різними князівствами, які об'єднувала лише влада моголів – суто політичний чинник, фактор примусу. Кожне князівство гуртувалося навколо свого магараджі й власну спільність виводило з історії роду правителя. Якщо індійці й перетворилися на націю самостійно, то в будь-якому разі за посередництва англійського уряду як спільного противника. Але й проти британців індійців згуртували самі ж англійці. Останні намагалися реконструювати попередню традицію індостанського політичного життя, доводячи місцевим мешканцям, що тепер вони єдина адміністративна одиниця великої британської імперії, один народ під короною династії в Лондоні. Саме британські віце-королі намагалися всіляко об'єднати індійців.

Африканський варіант узагалі видається доконечно штучним. Відомо, що кордони африканських країн ділилися немов під лінійку в кабінетах мітропольних чиновників, які не ускладнювали собі життя етнічними дослідями. Тому в новоутворених державах доводилося вигадувати спільну національну ідентичність уже в другій половині XX століття, а почасти й до сьогодні.

Саме прихід модерної європейської культури на терени колоніальних володінь привносить туди нові форми соціального устрою, зокрема Г. Касьянов говорить про «загострення боротьби між «передовими» і «відсталими» націями, останні з яких також прагнули стати «передовими», що, врешті, й спричинило «експорт» феномену нації [3, с. 16].

Важко не погодитися з У. Матцом, що ті пояснення, які надавались поширенню певних феноменів через безумовні цінності *life, liberty and property*, на

початку XXI століття вже не здається настільки вдалими [5, с. 136], оскільки, як з'ясувалось, цінності не є безумовними.

Різниця між етнічною та політичною націями не концептуальна, а стадіальна (хронологічна). Нація стає такою, бо виходить на офіційну політичну арену, а для цього мусить легітимувати свій вихід. Така легітимація відбувається шляхом апелювання до сакрального, тобто єдиної загальноновизнаної сакральної системи для Старого світу – християнства. Намагання усвідомити власне значення для християнського світу – це підґрунтя виходу нації на авансцену історичного життя. У нашій термінології нація стає нацією в тому сенсі, у якому Гегель говорить про історичні нації, а Лев Ребет – про расу. Проте виникає питання: на якому ґрунті виникає нація? Адже усвідомлення місії нації потребує наявності того, що усвідомлює, тобто масиву народу, еліти, та предмету місії. Отже, можемо констатувати наявність чогось, що згодом заступається нацією, або, іншими словами, еволюціонує в націю. Із цього бачимо, що нація ґрунтується на процесуальності, континуальності (див. [2]). Головними чинниками нації є свідомість (*самосвідомість*) та історична тяглість (*традиція*). Формуючись як етнічна нація, вона еволюціонує до нації політичної як власної наступної сходинок. І як етнічна нація постає на основі етносу, так і політична нація спирається на свого етнічного попередника. Тому нація політична й етнічна – це не різні способи організації національного життя, це – різні етапи розвитку того самого феномена. Адже для того, щоб французи, яких часто називають класичним прикладом політичної нації, могли «запрошувати» до себе та асимілювати інших (на підставі юридичної інкорпорації) приймати до Франції як спільного юридичного поля), мало існувати те тіло, у межах якого мала б відбуватися асиміляція – етнічна нація (спільна пам'ять, заснована на усвідомленні жертв, спільної крові). Очевидно, що норманців, прованців та гасконців поєднала не держава, а певна містка національного, те що німці називають *Volkgeist*. Власне, наповнення поняття нація залежить від домінуючої культурної та наукової традиції. Так, коли після II Світової війни найбільшої популярності та авторитету зажила англійська та почасти франкомовна наукова (суспільно-наукова) традиція у націоналістичних студіях пріоритетним стало розуміння нації як політичного тіла. У той час, коли в суспільствознавчих студіях домінувала німецькомовна традиція, на авансцену виходило поняття етнічної нації. Тож політична та етнічна нації – то різні етапи розвитку одного самого феномена та теоретичної рефлексії над ним [3, с. 6-7].

Позаєвропейські нації позбавлені етнічної сходинок націогенези, натомість вони отримали, імпортували відразу кінцевий продукт – модерну націю.

Утім, перед тим, як розглядати причетність того чи іншого феномена до Європи чи навпаки, варто визначитись із семантичним наповненням самого поняття «Європа». Так у роздумах про Європу та її межі Ч. Порембскі окреслює шість основних розумінь Європи. Серед інших (географічних, політичних тощо) нам стануть у пригоді такі три:

а) «Європа, що розуміється як результат багаторічних історичних процесів, які впливають на всі аспекти людського життя;

б) Європа як сукупність ідей та поглядів – або

Європа як культурна спільнота;

в) Європа як сукупність можливих загальних постулатів, які окреслюють її «сутність», навіть та ж справжня природа, що знаходять єдиний відбиток у справжній європейській історії та культурі» [8].

Усі три обриси Європи швидше намагаються визначити її як ментальну сукупність. Це робить таке визначення менш зрозумілим, проте, розширює розуміння Старого Світу до меж ареалу християнського світу ранньомодерної доби. Очевидно, що культурні й ментальні межі Європи визначалися її релігійною парадигмою. Адже, за словами того ж автора, «Європу важко собі уявити без біблійних пророків, без Ісуса Христа та апостолів, без олександрійських учених та Отців Пустельників, без св. Августина, який народився в Північній Африці й там же владарював як єпископ» [8]. Це саме фактично скасовує співпадіння культурних та географічних меж Європи.

Європа, отже, постає як той ареал, де запанувало християнство, університети, лицарі та трубадури.

XVIII-XIX століття дарують Європі муки невизначеності, коли, здавалося б, залізні члени Старої Європи ставили під сумнів власну європейськість. Французи ще у «Філософських листах» Вольтера вважають справжніми європейцями острівних британців, які, у свою чергу, на зламі XIX століття хизувалися своїм острівним статусом. А німці сумнівалися у власній спільності з Європою аж до Томаса Манна, який у «Betrachtungen eines Unpolitischen» вивів спільність німців з опозиції античним основам цивілізації Старого Світу. Така ситуація взагалі виводила німців із європейського культурного поля. Адже саме античність є системотворчим чинником Європи. Часом самостійно, часом як елемент триади: «античність – схоластика – відродження» (І. Пасько), іноді як елемент двоїстої системи «античність + Біблія» (С. Мішон)¹. Іноді з античного кореня може окремим рядком виділятися римська правнича традиція. Іспанці в особі Х. Ортеги-і-Гасета також ставили під сумнів свою приналежність до континенту як окремого культурного типу.

Сумнів у власних межах, передусім культурних, головна риса європейської культурної спільноти.

Іншими словами, Європа – ментальне поле, де були витворені специфічно європейський спосіб мислення, форми літератури, наука й техніка, які стали основою європейського способу мислення, способу життя. «Інший спосіб сприйняття Європи – ототожнення її з досягненнями культурними та інтелектуальними, а не мінливими політичними чи суспільними долями. У тому сенсі Європа – край літератури (Denis de Rougemont). Тут з'явилися різні літературні форми, типово європейські стилі, не знані деінде. Європа стала місцем народження класичної музики, специфічної архітектури та скульптури; тут емоції та почуття виражаються та переживаються в загальний спосіб. Вона є континентом, де високо цінується гідність особи, подібно до таких чеснот, як честь, відвага, моральна відвага й сумління. Європа також є єдиним місцем, де вроджена людська цікавість дала плоди у вигляді науки... Наука разом із практикою її застосувань створила технологію, яка у свою чергу стала новою, до того не

¹ З особистих бесід із С. Мішоном, професором університету в Нанті, який 24.04.2008 року перебував у Донецьку

знаною рушійною силою цивілізації» [8]. Саме в цьому розумінні таким самим продуктом європейського способу життя стала нація.

Отже, в значенні Європи як культурної спільності та спільності аксіологічних постулатів вона не має меж. Адже продукт цієї культури на сьогодні успішно продається Старим Світом у Замбію чи Японію, Чилі чи Сінгапур. Таким само, як Бетховен прийшов до концертних залів Токіо, Сантьяго чи Сіднея і став їх органічною складовою, нація прийшла в політичне й етнічне життя решти світу. Нація є специфічним феноменом, виробленим на європейському культурному полі, здобреному потом європейської думки та кров'ю європейських соціальних та етнічних конфліктів. Лише після того нація стала продуктом для експорту, як і багато інших понять, що нині є органічною частиною позаєвропейського глобалізованого світу.

Той факт, що європейська наука – витвір суто європейських рефлексійних процесів, не викликає сумнівів, але це не заважає японцям та іншим азійським тиграм лідувати в застосуванні її надбань на практиці. А історія як феномен, який став можливим виключно в якості продукту європейського (християнського) способу мислення, зараз користується безальтернативною популярністю в організації групової пам'яті. І навіть там, де історії *de facto* не має, національні еліти просто змушені її вигадувати, бо *de jure* жодна суспільна група не може існувати поза власною історією. Такий тон національному життю був заданий Європою Нового часу, у такий спосіб кожна нова нація намагалася вписати себе в коло рівних.

Висновок

Нації як явища суспільного життя з'являються в межах європейської культури на руїнах античного світу та підмурках християнства, які разом і створили ті смислові форми, на яких формується раціональність націєтворення, на яких аргументується та доводиться можливість приписування нації предикату існування, які, зрештою, і покликані зняти всі питання щодо подібного суб'єкт-предикатного зв'язку. Урешті-решт нація формується в межах європейського культурного, ментального та раціонального поля. Хронологія її народження окреслюється Французькою революцією. Саме відтоді нація починає переможну ходу Старим Світом, повалюючи монархічні режими і вибиваючи ґрунт із під ніг у власної попередниці – династичної держави. Удало перебравши суверенітет із монарха-особи на народ-націю, нація користується тими легітиміційними механізмами, на яких зросла міць попередника. Самі ці механізми зав'язані на християнській метафізиці та аксіології. Отримавши шанс до життя під антирелігійними гаслами Французької революції, нація виявилась не спроможною існувати поза християнством. Останнє стало надійною опорою нації, її стовпом і метафізичним каркасом. Очевидно, нації не виникали на порожньому місці: народженню передують вагітність; як знаємо зі шкільного курсу зоології; чим більші розміри тварини, тим більший пренатальний період, а отже,

такий грандіозний феномен, як нація, мусив виношуватись європейською культурою не одне століття. А відтак і генетичне коріння нації дослідники змушені шукати в середньовіччі. Загалом, у рамках відносно єдиного механізму формування націй існує розмаїття емпіричних відмінностей націєтворення, що, з одного боку, дає можливість дослідникам не вичерпувати теми націєтворення в кожній окремій національній культурі, а з іншого – творить мішанину теоретизувань навколо нації та процесів її постання від крайнього біологізму до найрадикальнішого номіналізму. Утім, усе емпіричне розмаїття націєтворення можливо сконцептуалізувати в рамках конфесійного підходу: питома католицької нації, в основі яких лежить раціональність західної християнської традиції; православні нації з християнським тлом східного штибу; варто визначити і нації, що прокинулись лише в XIX ст. і являють собою варіант переплетення обох культур із яскравим присмаком романтичної рефлексії – це головним чином центральноєвропейські нації. Ці три «типи» нації є органічно вирослими на натуральному ґрунті, нація стала тут логічним кроком історичного розвитку.

Таким чином, глибока вкоріненість християнських сутностей у процесі становлення та екзистування нації змушує дослідників локалізувати націю як суто європейський феномен. Європейський не за географією розповсюдження, а європейський за культурними засадами. Нація, отже, – це суспільний феномен, що визрів у ментальній, культурній Європі та з часом (кінець XIX-XX століття) став популярним експортним товаром, що був прищеплений на позаєвропейському ґрунті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти : Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон; [пер. з англ. В. Морозов]. – К. : Критика, 2001. – 272 с.
2. Астаф'єв А. Континуальність як модель національної історії (Нарис з історіософії українського радикального націоналізму) / А. Астаф'єв. // Молода нація. – 2001. – № 1 – С. 5-41.
3. Касьянов Г. В. «Нація» і «націоналізм»: слова і терміни / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. – 1999. – № 2. – С. 3-24.
4. Кон Б. Репрезентування влади у вікторіанській Індії / Б. Кон // Винайдення традиції [за ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера]; [пер. з англ. М. Климчик]. – К. : Ніка-Центр, 2005. – С. 192-242.
5. Матц У. Идеологии как детерминанта политики в эпоху Модерна / У. Матц // Полис. – 1992 – № 1-2. – С. 130-142.
6. Рейнджер Т. Винайдення традиції в колоніальній Африці / Т. Рейнджер // Винайдення традиції [за ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера]; [пер. з англ. М. Климчик]. – К. : Ніка-Центр, 2005. – С. 243-302.
7. Шимов Я. Центральная Европа : небольшие народы в поисках «большой родины» / Я. Шимов // Неприкосновенный запас. – 2007. – № 6. – С. 32-39.
8. Pębski S. Granicy Europy / Cz. Pębski [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eurodialog.org.pl/polski/granice.php>

T. Moshovskiy

GENESIS LOCALIZATION OF NATION PHENOMENON WITHIN EUROPEAN CHRISTIAN CULTURE

In the article author displays that the main social phenomena of Modernity, nation is integral product of Christian Europe. It arises on European intellectual and cultural grounds. Nation was exported outside cultural bounds of Europe like a finally organized product, example for inheritance to metropolies for theirs colonies. Thus nation is mental product "made in Europe" and "made by Europe".

Key words: nation, European culture, tradition, national history.

© Т. Мошовський

Надійшла до редакції 6.04.2009

УДК 37:316.422

ДУХОВНА КУЛЬТУРА: ПРОБЛЕМА САМОВИЗНАЧЕННЯ**ІВАН ЗАГРІЙЧУК,**

доцент, кандидат філософських наук, завідувач кафедри філософії та соціології Української державної академії залізничного транспорту, м. Харків

У статті аналізується сутність духовної культури, її предметна, практична генеза, розглядається відмінність власне духовної культури від форм її виявлення. Через призму духовної культури проаналізовані свобода та традиції як важливі чинники людського існування. Самовизначення духовної культури представлено як перманентний процес, що здійснюється через постійне співставлення духовного й матеріального, приведення їх у відповідність одне до одного.

Ключові слова: духовна культура, самовизначення, діяльність, світ людини, субстанційність, універсум, цілісність, структура, традиція, свобода.

Постановка проблеми та аналіз досліджень і публікацій. Сучасний етап розвитку суспільства, позначений розчаруванням у новоєвропейській раціональності, боротьбою з "наративами" та їх розвінчанням, поворотом від гносеології та логіки до онтології й антропології, знаменний зосередженістю на проблемах культури, сприйняті останньої як "епіцентру буття" індивідів. Уже цей факт вимагає перманентної уваги до культури, її послідовного аналізу та усвідомлення нових її форм у контексті постійних змін, які останнім часом стали особливо динамічними. І треба сказати, що увагою феномен духовної культури не обділений. Про неї сьогодні говорять, її досліджують представники різних соціально-гуманітарних наук [1].

Тим не менш спроби вичленити предмет зацікавленості, а саме культуру, наштовхуються на серйозні труднощі. Вони пов'язані з тим, що все, на що зверне свою увагу думка дослідника, є культурою чи пов'язане з нею. Причому цей зв'язок настільки тісний, що часто неможливо вичленувати й чітко зафіксувати: де мова йде про культуру, а де від куль-

тури як такої можна абстрагуватись. Справа в тому, що не тільки за походженням термін "культура" означає те, що зроблено людиною. Культурою є саме те, до чого прикладені "руки і голова" людини, те, що нею культивується, створене, зроблене. А якщо так, то виявляється, що ніщо з того, що людину оточує, не може бути винесене за рамки культури, хіба що природа, та й то в тій частині, яка знаходиться поза впливом людської діяльності. Навіть останнє є дуже проблематичним, адже на сьогодні людська діяльність ведеться в таких масштабах, досягла таких розмірів, її вплив на природний світ є настільки глобальним, що говорити всерйоз про незайману природу не доводиться. Людська діяльність, культура стала суттєвою геологічною силою, що бере участь у формуванні природи. Але якщо навіть випустити з поля зору опозицію "природа-культура", а саме з такої опозиції виникло таке специфічне явище суспільного життя, як культура, - останнє з'явилося як необхідність протиставити природі те, що природою не є, а створене працею і розумом людини, - то просунутись далеко у визначенні культури

№ 4 (95) червень 2009 р.